

**Избасарова Эльвира Иманалиевнаның «6D021300 – Лингвистика»
мамандығы бойынша философия докторы (PhD) дәрежесін алуға
ұсынылған «Шоқан Уәлихановтың тілдік тұлғасы» тақырыбындағы
диссертациялық жұмысының
АНДАТПАСЫ**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі таңда тіл туралы ғылым парадигмасының өзгеруі, яғни оның «адам факторына» қарай бет бұруы ғалымдар көзқарастарының да түбегейлі өзгеруіне ықпал етті. Себебі тілші-мамандар тек тілдік құрылымды зерттеу маңыздылығын ғана емес, сондай-ақ «homo loquens» (сөйлеуші адам) мәселесін де жан-жақты қарастыру қажеттілігін мойындады. Жалпы тілдік тұлға мәселесі, яғни адамның сөйлеу әрекетін жүзеге асыру қабілеті, қазіргі кезде тілтанымның жаңадан пайда болып, қарқынды дамып жатқан салаларының интегралды зерттеу нысанына айналғаны белгілі. Осы кезге дейін антропоөзекті бағытта даму барысында тілтаным ғылымында көптеген жетістіктерге қол жеткізілді. Мәселен, ұжымдық тілдік тұлғалар портреті жасы, кәсібі, әлеуметтік рөлі, ұлттық т.б. тұрғыдан айқындалды.

Осымен байланысты нақты бір адамның тілдік тұлға ретіндегі жеке стилі, құрылымы, деңгейлері қарастырылатын жеке тұлға мәселесіне арналған зерттеулердің де тиімділігі жоғары екенін атап айтқан жөн. Егер шығармалары зерттеу нысанына алынған адам белгілі бір ұлттың жалпы халық ретінде дамуына, мәдениеті мен ғылымына, біліміне тілдік тұлға ретінде елеулі үлес қосқан болса, мұндай зерттеулердің маңызы одан сайын арта түседі. Әдетте, мұндай тұлғалар тілге деген шығармашылық, ғылыми, терең саналы-мақсатты қатынасымен сипатталып, элитарлы тілдік тұлғалар, ұлттық тілдік тұлғалар болып табылады.

Міне, осындай элитарлы тілдік тұлғалар қатарына қазақ ғылымының негізін салған ұлы ғалым, XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жерінде туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі, шығыстанушы, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановты (шын есімі Мұхаммед Қанафия, 1835 жылы Қостанай облысы, Сарыкөл ауданы, Құсмұрын бекетінде дүниеге келген) жатқызуға болады.

Ғалымның ғылыми мұрасын лингвистикалық аспектіде зерттеу, біріншіден, оның тілдік тұлғасының ерекшеліктерін айқындауға, екіншіден, ол жасаған ғылыми мәтіндерінен көрінетін даралық стилінен басқа, сол кездегі қазақ қоғамындағы озық ойлы зиялыларымыздың сөзжұмсамына тән, олардың мінез-құлқындағы, іс-әрекетіндегі ортақ белгілерін анықтауға, үшіншіден, басқа да элитарлы тілдік тұлғалардың идиостилін зерттеуге қатысты өлшемшарттарды, межелеуіштерді анықтауға септігін тигізеді. Шоқан Уәлихановтың тарих, география, этнография, философия т.б. салаларындағы еңбектеріне арналған зерттеулері көп болғанымен, ұлы ғалымның рухани мұрасы таза тілдік тұрғыдан арнайы зерттеу нысаны болмаған. Зерттеу жұмысымыздың зәрулігі осы тұрғыдан айқындалады.

Зерттеудің өзектілігі, сонымен қатар ғалымның тілдік тұлғасы феноменін тұлғаның ерекше түрі ретінде зерттеу маңыздылығымен де байланысты. Бұл тұрғыда қазақ тілі жүйесі деңгейлерінің әртекті сөйлеу материалы, сондай-ақ қазақ мәтіндерінің әртүрлі үлгілері, қазіргі қазақ әдеби тілінің дамуына баға жетпес үлес қосқан халық ауыз әдебиеті шығармалары болып табылатын көрнекті отандық ғалым Ш. Уәлихановтың мәтіндік массивін зерттеу өзекті мәселелер қатарына жатады. Өйткені ғалымның тарих пен тілге арналған еңбектері филологиялық зерттеулердің ерекше саласына жол ашады.

Жұмыстың өзектілігін көрсететін тағы бір маңызды фактор – Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасын, оның дискурсивті қызметін, ғылыми мұрасын талдау болып табылады. Лингвистикалық зерттеу үшін Ш. Уәлихановтың ретроспективті тілдік тұлғасын тандаудың негіздері тілдік тұрғыдан зерттелмеген көп қырлы, жан жақты жазбаша мұрасымен; ерекше, аз зерттелген белгілері бар тарихи тілдік тұлғаның беделімен айқындалады: әлеуметтік-кәсіби синкретизммен (ғалым, публицист, этнограф, ағартушы, тарихшы, қоғам қайраткері, географ, суретші т.б.) және топтық репрезентативтілікпен сипатталады.

Зерттеу нысаны – сөзжұмсамдық қызметті жүзеге асыратын, жазба туындылар жасауға әлеуеті зор тіл ұстанушы Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасының құрылымы.

Зерттеу пәні – Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасы репрезентациясының вербалды, танымдық, уәждемелі-прагматикалық деңгейлері.

Зерттеу жұмысының мақсаты. Ш. Уәлихановтың даралық стилін айқындау және ғалым тілдік тұлғасы құрылымының кейбір ерекше белгілері мен сипаттамаларын қайта жаңғырту. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін зерттеуде мынадай **міндеттер** қойылды:

- Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасының қалыптасуына негіз болған тарихи, қоғамдық, саяси, әлеуметтік жағдай мен алғышарттарын айқындау;
- тілдік тұлғаның танымдық-стильдік тұрақты белгілерін талдау арқылы Ш. Уәлиханов дискурсивті тәжірибесінің экстралингвистикалық құрамдас бөліктерін анықтау;
- ғалымның лингвистикалық тұрғыдан жасалған талданымдарының ғылыми негізін сипаттау;
- ғалым қолданған жанр түрлерін, бейвербалды компоненттердің қолданыс ерекшелігін, жазба және ауызша сөйлеу элементтерінің сәйкестігін, тілдік тұлғаның лингвистикалық көрінісін талдау;
- ғалымның мәтінтүзуде қолданған тілдік амал-тәсілдерін (кірме лексика, паремиялық құрылымдар, прецедентті феномендер, діни мазмұнды құрылымдар т.б.) анықтау.

Диссертациялық зерттеуде қолданылған әдіс-тәсілдер. Зерттеудің жалпы идеялық метаұстанымы лингвистикалық тұлғатаныммен байланысты, ал оның негізі – белгілі бір тіл ұстанушының тілдік тұлғасын талдау. Тілдік тұлға санасының менталды құрылымдары тілдік құралдар арқылы объективтеліп, тілдік тұлғаның дискурсивті кеңістігінде жұмсалатын

болғандықтан, тілдік тұлғаның лингвоменталды кеңістігі лингвистиканың әртүрлі бағыттарымен әзірленген ұғымдық-терминологиялық аппаратымен ғана сипатталуы мүмкін (жұмсалымды, прагмалингвистика, когнитивті лингвистика, әлеуметтік лингвистика, мәтін лингвистикасы, дискурс лингвистикасы, лингвотұлғатаным, лингвомәдениеттаным т.б.). Зерттеу барысында тілдік тұлғаны, дискурс пен мәтінді талдаудың тілдік материалды іріктеу, саралау және интерпретациялау, сондай-ақ ғалымның жазбаша сөзжұмсамының көпдеңгейлі сипаттамасын айқындау үшін сипаттамалы әдіс; ғалым қолданысындағы лексиканың семантикалық ерекшеліктерін анықтау, лексикалық құралдардың мазмұнын ашу үшін компоненттік талдау әдісі мен тілдік бірліктерді концептуалды талдау; лингвистикалық деректерді жіктеуге мүмкіндік беретін таксономиялық әдіс т.б. заманауи әдіс-тәсілдері қолданылды.

Зерттеудің әдіснамалық негізіне Р. Сыздық, Ж. Манкеева, З.Қ. Ахметжанова, Б.Қ. Момынова, Г.Б. Мадиева, Н.И. Гайнуллина, Қ. Есенова, Ж.Б. Саткенова, З.А. Муканова, Т.Е. Пшенина, Ф.Б. Қожахметова, Ж.Б. Ермекова, А.Б. Жуминова, Ш.С. Ниятова, З.А. Абдуллина, Е. Оспанов сынды отандық зерттеушілердің; Ю.Н. Караулов, В.В. Красных, В.И. Карасик, Г.В. Кочеткова, О.Н. Мальцева, О.В. Сиротинина, В.Я. Парсамова, М.С. Силантьева, Е.А. Алексеева, Г.Г. Слышкин, Е.В. Иванцова, Т.А. Чеботникова, А.В. Пузырев, С.Г. Воркачев, Ю.Е. Арекеева, М.А. Шарданова сияқты орыс зерттеушілерінің, сонымен қатар Т. ван Дейк, К. Леви-Стросс, К. Лоренц, Дж. Келли, А. Маслоу, Л. Фестингер, О.С. Иссерс т.б. шетелдік ғалымдардың тілдік тұлғаға қатысты зерттеулері мен тұжырымдары алынды.

Зерттеу жұмысының теориялық маңызы. Талдау нәтижелері тілдік тұлғаның әмбебап жұмсалымды категория ретіндегі ғылыми идеяларын тереңдетіп, лингвотұлғатанымды, дискурсологияны және когнитологияны одан әрі дамытуға белгілі бір дәрежеде үлес қосады. Тарихи тілдік тұлғаны қайта жаңғырту тұжырымдамасын жасауға мүмкіндік беретін көп қырлы антропоэекті зерттеу коммуникация теориясы мен дискурсологияны дамыту үшін маңызды. Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасының менталды-тілдік кеңістігінің ерекшеліктерін анықтау тілдік тұлғаның лингвотанымдық теориясының дамуына ықпал етеді. Зерттеу барысында анықталған Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасының дискурсивті мінез-құлқының ерекшеліктері ұлттық идеалдың қалыптасуы мен дамуын қадағалауға мүмкіндік береді, бұл, өз кезегінде, білімнің антропоэекті парадигмасының дамуына ықпал етеді.

Жұмыста тілдік тұлға, лингвотұлғатаным, дискурс теориясын жетілдіруге негіз бола алатын Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасы мен дискурстарына кешенді когнитивті-дискурсивті, прагматикалық, коммуникативті-прагматикалық талдау жасалды. Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасын зерттеу жалпы тілдік тұлғаның менталды кеңістігін бейнелеудің лингвистикалық және дискурсивті құралдары туралы идеяларын кеңейтеді және тілдік тұлғаны зерттеудегі өзекті бағыт когнитивті-прагматикалық бағыттың әрі қарай дамуына өзіндік үлес қосады. Зерттеу жұмысымыздың

теориялық құндылығы мыналармен айқындалады: толық жұмсалымды тілдік тұлғаны зерттеу өлшемшарттарын анықтау мен негіздеу; тілдік тұлғаның қалыптасуы мен дамуына әсер етуші факторларды айқындау. Сондай-ақ зерттеу нәтижелерін ғалым идиостилі мәселелерін әрі қарай терең зерделеуде пайдалануға болады; зерттеу нәтижесінде жасалған тұжырымдар ғаламның тілдік бейнесі мен тілдік тұлға теориясын дамытуға өзіндік үлес қосады.

Зерттеу жұмысының практикалық маңызы. Зерттеу нәтижелері Ш. Уәлихановтың дискурсивті қызметі мен басылымдары негізінде тілдік тұлғаның портретін сипаттау және модельдеу тәжірибесіне ықпал етеді; филологияның әртүрлі салаларында, соның ішінде дискурсивті зерттеулерде қолдануға болады. Ұсынылған әдістер мен тәсілдер тарихи тілдік тұлғаны қайта жаңғырту және лингвокогнитивті модельдеу саласында, жанрлық сөзжұмсамда, когнитивті поэтика мен стилистикада, семантика бойынша жүргізілетін зерттеу жұмыстарында пайдалы болуы мүмкін. Зерттеу нәтижелерін лингвотұлғатаным, когнитивтік лингвистика, когнитивтік-дискурсивті талдау теориясы мен тәжірибесі, тілдік тұлға теориясы мен дискурс теориясы бойынша жоғары оқу орындарында арнайы курстар мен арнайы семинарларды әзірлеуде, сабақтар жүргізуде қолдануға болады.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы:

- диссертациялық жұмыста Ш. Уәлихановтың көпсалалы ғылыми мұрасын талдау негізінде тілдік тұлғаны қайта жаңғыртудың лингвистикалық әзірлемесі жасалып, қазақтың ұлы ғалымының тілдік тұлғасы ғылыми айналымға енгізілді;

- дискурсивті тәжірибелер мен Ш. Уәлиханов мәтіндері корпусының материалы негізінде тілдік тұлға категориясының сипаттамасы жасалып, тілдік тұлға портретінде жұмсалымдық маңыздылығы сараланды;

- лингвотұлғатанымдық үлгілеу саласында келешекте жүргізілетін зерттеулер үшін пайдалы, тиімді болатын тілдік тұлғаны талдау әдістемесі ұсынылды;

- Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасының ерекшеліктері алғаш рет когнитивті-прагматикалық аспектіде кешенді түрде зерттелді; жұмыста белгілі тарихи тілдік тұлғаның құрылымына ғылыми талдау жүргізіліп, оның бейнелі-стилистикалық сипаттамалары мен танымдық кеңістік мәнмәтініндегі семантикалық доминанттары анықталды;

- Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасын бірнеше аспектіде: аксиологиялық, когнитивті, стилистикалық, дискурсивті т.б. қырларынан қарастыру нәтижесінде, оның маңызды сипаттамасы көпдискурсивтілік /полидискурсивтілік/ екендігі айқындалды;

- Шоқан Уәлихановқа қатысты әлеуметтік-лингвистикалық тұрғысынан сауалнама жүргізілді. Нәтижесінде қазіргі жастардың тілдік/когнитивтік санасында ұлы ғалым туралы ақпараттың аз және мардымсыз екені анықталды. Сондықтан Ш. Уәлиханов тілдік тұлғасын зерттеу және оның нәтижелерін ғылыми айналымға енгізу аса қажет.

Қорғауға ұсынылатын тұжырымдар:

– Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасының қалыптасуы балалық шағындағы сөйлеу тәжірибесінің әсеріне, өскен әлеуметтік-мәдени ортасының игі ықпалына, орыс және қазақ зияткерлік элитасының өкілдерімен тығыз араласуына, сондай-ақ ғылыми рефлексияның дамуы мен семиотикаға деген қызығушылығына байланысты болды;

– Ш. Уәлихановтың ғылыми шығармашылығының феномені – тезаурустың толықтығы мен күрделілігімен, интертекстуалдылығымен, реципиентке назар аударуымен және сөйлеу құрылымдарының прецеденттілігімен сипатталатын айқын идиостилі бар элитарлық кәсіби тілдік тұлғаны бейнелейді;

– Ш. Уәлихановтың тілдік тұлғасы – ғылыми ойлаудың негізгі құралы сөзді орынды, тиімді, ұтымды пайдаланатын ғалымның әмбебап және элитарлық түрі; оның айрықша ерекшелігі – түркі және қазақ сөздерінің этимологиясын, семантикасын талдауда көрсетілген метатілдік рефлексия болып табылады;

– ұлттық-мәдени мәнмәтін – Ш. Уәлиханов дискурсын қалыптастырудың негізгі факторы; оның тілдік тұлғасының танымдық құрылымына арқау болған «қазақ» концептісі ғалымның әлеуметтік-мәдени ортасы мен дүниетанымдық ұстанымының әсерін көрсететін аксиологиялық өзек ретінде вербалданады;

– Ш. Уәлиханов ғылыми стилінің негізгі қағидаттарының бірі – шет тіліндегі лексика мен мақал-мәтелдерді, діни дереккөздерді, тарихи және мәдени прецеденттік мәтіндерді енгізу арқылы жүзеге асырылатын «сыртқы көзқарас» әсерін жасау.

Зерттеу жұмысының дереккөздері мен материалы. Зерттеу материалы ретінде Ш. Уәлиханов еңбектерінің мәтіндері алынды: Шоқан Уәлиханов. Көп томдық шығармалар жинағы. I том. 2-басылым – Алматы: «Толағай групп», 2010. – 376 б.; Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. 2-басылым. – Алматы: «Толағай групп». 2010. Т.2. – 464 б.; Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. 2-басылым. – Алматы: «Толағай групп», 2010. Т.3. – 242 б.; Уәлиханов Ш.Ш. Көп томдық шығармалар жинағы / Шоқан Уәлиханов. 2-басылым. – Алматы: «Толағай групп». 2010. Т.4. – 496 б. Сондай-ақ жұмыста зерттеу материалы ретінде академик Ш.Ш. Сарыбаевтың «Ш. Уәлиханов мұрасының жеке мұрағаты» кеңінен пайдаланылды.

Жарияланымдар туралы ақпарат. Зерттеудің негізгі нәтижелері шетелдік және отандық журналдарда 12 ғылыми мақала түрінде жарияланды. Оның ішінде 5 мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті (БҒССКК) басылымдар тізбесінде енгізілген журналдарда, Scopus деректер базасында индекстелген журналда 1 мақала және 6 мақала – халықаралық ғылыми-теориялық конференциялар жинақтарында жарияланған.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертациялық жұмыс кіріспе, үш бөлім, қорытынды, пайдаланылған әдебиет тізімінен тұрады.

